

ILM FAN YANGILIKLARI KONFERENSIYASI

15-APREL

ANDIJON, 2024

SURXANDARYO ETNOGRAFIK MAKONING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Zoirova Yulduz Mansurovna

"Termiz" davlat muzey-q' o'riqxonasi Etnografiya bo'limi yetakchi mutaxassisi

Annotatsiya: Surxondaryo viloyati qadim tarixga ega yurt sanaladi. Aynan davlatchiligimizning tub asoslarining shakllanishida va ravnaq topishida ham voha muhim o'rin egallaydi. Surxon vohasi ayni paytda betakror tabiati, moddiy boyliklari hamda aholisining o'ziga xos turmush tarzi, urf - odatlari va an'alarining lokal xususiyatlari bilan alohida ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Kalit so'zlar: Etnografizm, etnoleksemlar, etnografik tadqiqotlar, dehqonchilik etnografizmlarining tiplari, urf-odatlar.

Mustaqillik yillaridan boshlab biz bilamizki mamlakatimizda tom ma'noda siyosiy va madaniy taraqqiyotida tub ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lib kelmoqda. O'zbekistonda ochiq va tadrijiy rivojlanuvchi yaxlit ijtimoiy tizim yaratildi. Bu esa o'z navbatida milliy istiqloq g'oyasi va mafkurasi shakllanayotgan bir paytda o'tmish ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan moddiy - ma'naviy madaniyatimiz, bebaho qadimiy tariximiz, urf - odat, an'ana va marosimlarimiz buni yaqqol isbotidir. Xalqimiz tarixini o'rganish, uning kelib chiqish etnoslarini ilmiy tahlil etish, tarix va etnografiya fani uchun zarur manbalarni topish, uni xolisona tahlil etish bugungi dolzarb masaladir. O'zbek xalqi etnografiyasini tarixiy - etnografik jihatdan har tomonlama alohida bir obyekt sifatida mukammal o'rganish, respublika aholisining moddiy va ma'naviy madaniyatining o'ziga xos xususiyatlariga bir qadar aniqlik kiritish imkonini beradi. Surxondaryo viloyati va uning madaniyati ancha qadimiyroq tarixga ega yurt sanaladi. Aynan davlatchiligimizning asoslarining shakllanishida ham Surxon vohasi muhim o'rin egallaydi. Surxon vohasi o'zining betakror tabiati, moddiy boyliklari hamda aholisining o'ziga xos takrorlanmas turmush tarzi, urf - odatlari va an'alarining lokal xususiyatlari bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shu sababdan ham "Surxondaryo - Etnografik makon" ekanligiga alohida e'tibor berishning sababi Surxon vohasi aholisi fe'l atvori, turmush tarzi, urf - odat va an'analari mamlakatimizning boshqa mintaqalaridan o'ziga xosligi bilan alohida ajralib turadi. Shu boisdan ham Surxon vohasi etnografiyasini o'rganish va uni yorqinroq tasvirlashga olimlarimiz tomonidan alohida urg'u beriladi. Surxon vohasi hududi qadimiy tarixga ega bo'lib, ko'plab manbalarda shu xususda ma'lumotlar anchagina. O'tmish madaniyatini yaratgan ajdodlarimiz, ularning ijtimoiy - iqtisodiy turmush tarzi aks ettirilgan yilnomalar, tarixiy, adabiy - badiiy asarlar, dostonlar, rivoyatlar, xalq og'zaki ijodiyoti namunalari saqlanib qolgan. Olib borilgan arxeologik qazish ishlari davrida bu hududdan Yunon - Baqtriya tanga pullari, O'rta Osiyoga xos xudolar va sanamlardan iborat topilmalar aniqlandi. Bu topilmalar tarkibida anaxit, muqaddas hayvonlarning suratlarini, san'at buyumlari aslaha-anjomlarni bezash uchun ishlatiladigan taxtacha - sanamlarning suratlari o'yilgan oltin tovoqlarni ko'rishimiz mumkin. Miloddan avvalgi I - ming yilliklar oxiri milodimizning boshlarida Surxon vohasida yashagan qabilalar, urug'lar haqida, ularni mahalliy o'troq, yarim ko'chmanchi hamda ko'chmanchi urug'lardagi madaniy hayot xususida bir qator ilmiy asarlar yaratilgan. Mashhur alloma Abu Rayhon Beruniyning Tohariston, joylashuvi, shaharlari haqidagi asarlari, yirik turkshunos olim Mahmud Qoshg'ariyning (XI asr) «Devonu lug'atit turk» asarida qayd qilingan turkiy urug'larning ma'lum qismi Tohariston hududida istiqomat qilib, katta siyosiy nufuzga ega ekanligi borasidagi fikri, yetuk alloma, tarixchi Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asarida turkiy va fors - tojik xalqlarining e'tiqodlari, bayramlari to'g'risidagi

ILM FAN YANGILIKLARI

KONFERENSIYASI

15-APREL

ANDIJON, 2024

manbalari bebaho ilmiy xazinadir. Shuningdek, Rashiddin, Mirzo Ulug'bek, Abulg'azi Bahodirxon va boshqa olim hamda tarixnavislarning asarlari o'ziga xos o'ringa ega.

O'zbekiston hududida xususan, Surxon vohasiga Chor Rossiyasidan turli maqsadlar bilan kelgan o'lkashunoslar, olimlar va rus ma'murlarining asarlari, yozma yodgorliklari muhim manbalar guruhiga kirib, aholining iqtisodiy siyosiy hayoti, etnik tarkibi shuningdek, moddiy va ma'naviy madaniyati haqida to'xtalib o'tganlar. N.Xanikov 1841 - 1842 yillarda Butenov missiyasi bilan Buxoro amirligida bo'lib, Buxoro amirligi aholisining etnik tarkibi, antropologik xususiyatlari, moddiy va ma'naviy madaniyati xususan, turar joylar, kiyim - kechagi va taomlari, shuningdek urf - odatlari, ijtimoiy turmushi haqida to'xtaladi. 1863 yilda Samarqand, Buxoro, Xiva hamda boshqa shaharlarni o'rgangan major olimi A.Vamberi o'zbek urug'larini o'rganib, 32 ta o'zbek urug'i ro'yxatini tuzadi. Shuningdek, mahalliy aholining kiyim - kechagi. Oziq - ovqati, urf - odatlari, diniy marosimlari hamda an'anaviy xalq o'yinlari xaqida yozib qoldirgan.

O'zbeklarning etnik tarkibi masalasida mulohaza yuritgan A.D.Grebenkin Zarafshon vohasida yashovchi tojik va o'zbeklar xususan, mang'it, ming, nayman, yuz, jaloir, tuyoqli va qirq kabi urug'larning kelib chiqishi, antropologik xususiyatlari, moddiy madaniyati hamda an'anaviy xo'jaligini o'z asarlarida yoritib bergan.

Buxoro amirligida bo'lgan P.I.Nebolsin Buxoro amirligining iqtisodi, siyosiy hayotini yoritish bilan birga moddiy madaniyati masalalariga ham e'tibor berib o'tgan. N.A.Maevning 1875 va 1878 yillarda o'tkazilgan Hisor ekspeditsiyasi ma'lumotlari asosida yozilgan asarlarida Surxon vohasi hududida yashovchi qo'ng'iroq, do'rmon, qatag'on, yuz, marqa, loqay hamda tojiklarning etnik tarkibi, voha aholisining geografik joylashishi, turar joylari, kiyimlari, taomlari, shuningdek, an'anaviy xo'jaligi haqida etnografik ma'lumotlar bor. Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekistonning janubiy tumanlari bo'lgan Surxon vohasi aholisining moddiy va ma'naviy madaniyati, xo'jalik mashg'uloti, aholisining soni, etnik tarkibi hamda aholining kasb - hunarmanchiligini o'rganishda XIX asr oxirida Chor Rossiyasining harbiy ofitserlari tomonidan bajargan ishlari ham muhim ahamiyatga ega.

XX asr boshlarida Markaziy Osiyo bo'ylab sayoxat qilgan D.N.Logofet o'z taassurotlari asosida yozgan ikki jildli asar nashr ettirdi. Muallifning asarlarida Buxoro amirligi hududidagi aholilarning etnik tarkibi, turar joylari, qishloq va uylari, xo'jaligi hamda turmush sharoiti to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Akademik V.V.Bartold o'zbeklar va Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi, geografiyasi, madaniyati va etnografiyasiga oid 400 dan ortiq ilmiy ishlar yozdi. Jumladan, qadimiy Surxondaryo hududi, Tohariston, Chog'aniyon, Termiz hamda Amudaryo qirg'oqlari va bu yerda yashovchi xalqlar haqida muhim izlanishlar olib bordi.

XX asrning 1950 - yillarida Surxon vohasi aholisining antropologiyasini tarixiy etnografik jihatdan o'rgangan K.Najimovning ilmiy tadqiqotlarida voha aholisining antropologik tarkibi, etnogenezining ba'zi bir masalalari hamda ma'lum doirada chuqur bo'lmasa - da moddiy va ma'naviy madaniyati masalalariga e'tibor bergan.

Janubiy Tojikiston va O'zbekiston hududlarida etnografik tadqiqotlar olib borgan B.X.Karmisheva bu hudud aholisining etnik tarkibi, o'zbek qorliq urug'ining turar joylari shuningdek, bu hudud aholisining chorvachilik xo'jaligi va boshqa masalalariga e'tibor bergan. M.G.Vahobovning «O'zbek sotsialistik millati» asarida o'zbek xalqining etnogeneziga oid masalalarga to'xtalib, o'zbek xalqining shakllanish jarayoni, rivojlanishi, etnik tarkibining kengayib borishi haqida asosli ma'lumotlar bo'lsa - da, lekin mavzu marksizm - leninizm g'oyalari asosida talqin etilgan. O'zbek xalqining shajara va shevalariga bag'ishlangan X.Doniyorovning monografiyasida Surxon vohasi aholisining ayrim urug'lari etnik holati va shevalariga to'xtalib o'tgan. Tarixchi-etnograf N.G.Borozna Bobotog' va Kofirnixon vodiysi o'zbek - do'rmonlarining oilaviy turmushi, madaniyati haqida to'xtalib, ularning xo'jaligi, turar

ILM FAN YANGILIKLARI KONFERENSIYASI

15-APREL

ANDIJON, 2024

joylari, kiyimlari va taomlari masalasini yoritgan. Ayrim tadqiqotchilar asarlarida ilk oʻrta asrlar davridagi Toharistonning moddiy madaniyati yoritilgan. Tarixdan maʼlumki, Surxon vohasi V asr - VIII asrning birinchi yarmida Tohariston tasarrufida boʻlgan. Jumladan, T.J.Annaevning tadqiqotlarida Surxon vohasida aholining turar joylari, kulolchiligi xususida toʻxtalgan. Folklorshunos olimlardan H.Zaripov, H.Olimjon, V.M.Jirmunskiy, M.Alaviya, M.Afzalov, B.Sarimsoqov, T.Mirzaev, Gʻ.Jalolov, M.Murodov hamda A.Ergashev kabilar oʻzbek xalqi ogʻzaki ijodiyotidagi dostonlar, rivoyatlar, ertaklar, qoʻshiqlar, maqol va topishmoqlarni oʻrganib, ilmiy tahlil etib nashr qilganlar. Oʻzbekiston aholisining antropologik tarkibini oʻrganishda T.K.Xodjaevning mongoloid, yevropoid irqiga mansub etnik guruhlarni tadqiq etish hamda bu boradagi ilmiy xulosalari fan uchun muhim ahamiyatga ega. Yetuk olim T.Nafasov ilmiy faoliyatida oʻzbek va turkiy xalqlar etnik tarixini tadqiq etib, uni toponomik tushunchalar bilan asoslab, toponimshunos olim ushbu tadqiqotga oid oʻz ilmiy fikrlarini koʻrsatib oʻtgan. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Janubiy Oʻzbekiston tumanlarida aholi turar joylarining taraqqiy etishi darajasini oʻrgangan tarixchi - etnograf O.I.Ibragimov mavzuni yoritishda oʻtroq aholi, koʻchmanchi va yarim koʻchmanchi aholilarning turar joylariga hamda uylarning qurilish uslublariga eʼtibor bergan. Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan keyin oʻtgan qisqa davr ichida ijtimoiy - siyosiy hayotning barcha sohalarida tub ijobiy oʻzgarishlar qilishga erishildi. Xususan, milliy mafkura hamda milliy istiqloq gʻoyasi shakllanayotgan bir davrda oʻtmish ajdodlarimizning tarixi, etnik tarkibi, shuningdek moddiy va maʼnaviy madaniyatini ilmiy tahlil qilish borasida koʻpgina ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Taniqli tarixchi - etnograf olimlarimizdan B.Ahmedov, A.Asqarov, K.Shoniyozov, Z.Orifxonova, I.Jabborov, S.Tursunov, X.Ismoilov, O.Boʻrievlarning bu boradagi ilmiy tadqiqotlari oʻziga xos oʻringa ega. Akademik B.Ahmedov Oʻzbek xalqining xususan, turkiy xalqlarning etnik kelib chiqishi masalasini yoritar ekan Markaziy Osiyo hududlarida turkiy xalqlarning qadimdan yashab siyosiy, ijtimoiy - iqtisodiy jihatdan yuqori mavqeda boʻlganliklarini taʼkidlaydi. Tarixshunos olim akademik A.Asqarovning ilmiy ishlari, maqolalari oʻzbek xalqining kelib chiqishi hamda moddiy va maʼnaviy madaniyati tarixini oʻrganishda nihoyatda qimmatlidir. Olimning yaratgan tarixiy, etnografik, arxeologik asarlarida Surxon vohasi, qolaversa tadqiq etilayotgan mavzu yuzasidan ham koʻpgina ilmiy tushunchalar mavjud. Oʻzbekiston aholisining etnik tarkibi moddiy va maʼnaviy madaniyati masalasida taniqli etnograf olim, akademik K.Shoniyozov yaratgan ilmiy asarlar oʻziga xos oʻringa ega. Olim turkiy xalqlar jumladan, oʻzbek xalqining kelib chiqishini etnik jarayonlarning tarixiy negizlariga asoslanib yoritdi. Shuningdek, Markaziy Osiyo xususan, Oʻzbekiston hududida qadimgi davrdan hozirgacha boʻlgan etnik jarayonlarni davrlashtirdi. Surxon vohasi etnik tarixiga ham toʻxtalib oʻtdi. Moddiy va maʼnaviy madaniyat masalasida Surxon vohasidagi Shoʻrchi tumani hamda bu tumandagi qorluqlar haqida ham toʻxtalib oʻtgan. Jahon va oʻzbek xalqi etnografisi fani rivojida taniqli etnograf olim I.Jabborovning ham oʻrni bor. Olimning tarixiy etnografik asarlarida oʻzbek xalqining etnik tarixi va kelib chiqishi, joylashishi, madaniy - maishiy aloqalari, anʼanaviy mashgʻulotlari, ijtimoiy va oilaviy turmushi kabi masalalar oʻz ifodasini topgan. Oʻzbekiston tarixi va etnografiyasini oʻrganishda tarixchi etnograf olim S.N.Tursunovning yaratgan ilmiy asarlari alohida ahamiyatga ega boʻlib, xususan, Surxon vohasi etnografiyasini oʻrganishda muhim ahamiyat kasb etib, olimning asarlari tarixiy, etnografik, arxeologik, numizmatik manbalar asosida yozilgan. Xulosa qilib aytganda, hozirgi davrdagi murakkab jarayonlar, xalq va elatlarning maishiy va madaniy hayotida paydo boʻlayotgan ayrim oʻzgarishlar, umumiy va xususiy belgilarning anʼanaviy turmush unsurlari bilan bogʻliq masalalarni oʻrganish oʻziga xos oʻringa ega.

ILM FAN YANGILIKLARI KONFERENSIYASI

15-APREL

ANDIJON, 2024

References:

1. Amonturdiyev N.R. Surxondaryo etnografizmlarining lyeksikografik xususiyatlari. Fil. fan. bo'yicha fals.dok. (PhD) dis. –Termiz, 2021.
2. Allayarova, S. (2017). Germenevtika. O'quv qo'llanma.
3. Dala yozuvlari 1997-2003-yillar Denov, Oltinsoy, Qumqo'rg'on, Sho'rchi, Sariosiyo tumanlari
4. Dala yozuvlari. 1990-yil Oltinsoy tumani Jobu qishlog'i
5. Жанпейсов Е. Н. Этнокультурная лексика казахского языка. Автореф. дисс. докт. фил. наук. Алма-Ата, 1990
6. Omonturdiyev A., Rahmonov B. Surxondaryo dialektal-etnografik maqollarining izohli lug'ati. Toshkent, 2019. 7. Qosimova R. O'zbek to'y va motam marosim folklori matnlarining inglizcha tarjimasida etnografizmlarning berilishi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dis. –Toshkent, 2018.
8. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov SH. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 1978.
9. SHOabdurahmonov SH. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. -Toshkent, 1962.
10. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya -Toshkent, 2019.
11. Qosimova R. O'zbek to'y va motam marosim folklori matnlarining inglizcha tarjimasida etnografizmlarning berilishi: Fil.fan.bo'yicha fals.dok. (PhD) dis. – Toshkent, 2018.
12. Нечаева О.А. Этнографическая лексика как источник обогащения русского литературного языка II Развитие литературных языков народов Сибири в Советскую эпоху. –Улан-Удэ, 1965.
13. Usmonova Sh. Lingvokulturologiya. -Toshkent, 2019.